

فصل‌نامه تحقیقات تعلیمی و غنایی زبان و ادب فارسی
دانشگاه آزاد اسلامی - واحد بوشهر
شماره پیاپی: بیست و سوم - بهار ۱۳۹۴
از صفحه ۱۲۹ تا ۱۴۶

مفاهیم معطوف به انتظار در شعر کهن فارسی* (با رویکرد روایی تمثیلی)

سعیده ساکی انتظامی*^۱

مربی زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی - واحد خرم‌آباد - ایران

سکینه آذری^۲

مربی، دانشگاه آزاد اسلامی - واحد خرم‌آباد - ایران

محمد رسول یوسفوند^۳

مدرس، دانشگاه آزاد اسلامی - واحد خرم‌آباد - ایران

چکیده

شاعران فارسی زبان با دل‌بستگی به دین اسلام تمدنی اسلامی - ایرانی را پایه‌گذاری کردند که آموزه‌های دینی معطوف به انتظار در شعر کهن فارسی توسط این شاعران متجلی شده است. در این پژوهش با استخراج اشعار با مضامینی پیرامون مفاهیم آخرالزمانی شامل مقولاتی چون: دجال، رجعت، امامت و ... در محدوده زمانی قرن پنجم الی دهم هجری قمری، یک طبقه‌بندی از اشعار ارائه شد و سپس با توجه به تفسیرهای ادبی، سیمای موعود، نشانه‌های ظهور و ویژگی‌های عصر ظهور با تطبیق بر آیات و روایات در شعر فارسی به شیوه توصیفی - تحلیلی ارائه گردید. نتایج حاکی از آن است که اشارات شاعران در اشعار به مسأله موعود ریشه روایی دارد، دیدگاه شاعران جنبه عقلانی داشته و مبتنی بر احادیث و آیات قرآنی است که مورد تأیید علمای شیعه و سنی نیز می‌باشد، شعر شاعران با موضوع مهدویت در گذشت قرن‌ها، فرهنگی با عنوان شعر مهدوی را به وجود آورده است و تمدنی عظیم و اسلامی را بنیاد گذاشته است.

کلید واژگان: ظهور مهدی، شعر فارسی، امامت، روایی تمثیلی.

---

* تاریخ دریافت: ۱۳۹۳/۷/۵ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۳/۱۱/۳۰

۱. پست الکترونیکی نویسنده‌ی مسئول: saeedeh.entezami@yahoo.com

مقدمه

در طول اعصار اندیشمندان آرمانگرا و ایده‌آلیسم در پی یافتن مدینه فاضله‌ای بودند تا جامعه بشری در سایه آن به تحقق آمال انسانی و اهداف بشر دوستانه خود برسند؛ لذا تشکیل حکومتی عدالت محور برای تحقق جامعه‌ای بر پایه شرافت و فضایل انسانی و حقایق معنوی لازمه آن است؛ که آرزوی هر انسان حق‌جو و هر فطرت پاک است. در این راستا اندیشمندان زیادی از جمله افلاطون به طراحی اتوپیا پرداخت. و فارابی مدینه فاضله را مطرح کرد. توماس کامپانلا با طراحی شهر آفتاب و تامس مور در بهشت زمینی سعی در کمک به بشر در جهت نیل به اهداف بشر دوستانه داشته‌اند. ولی برخی از آن‌ها چگونگی نیل به آن را تشکیل حکومتی عدالت پرور دانسته‌اند اما بشر هنوز در آرزوی رسیدن به این آرمان آسمانی و معنوی است. با توجه به تعالیم دین اسلام در سایه حکومت جهانی مهدی موعود(عج) در آخرالزمان حکومت قسط و داد بر پا خواهد شد و مردم از برکات بی‌شمار آن بهره‌مند خواهند گردید. فرهنگ انتظار در شعر فارسی جایگاه ویژه‌ای دارد که شاعران فارسی زبان با الهام از احادیث و روایات تمثیلی به ترسیم چهره موعود(عج) و دوره آخرالزمان پرداخته‌اند.

اهمیت و لزوم پژوهش

این تحقیق به منظور جلوگیری از برخی تفکرات انحرافی و آگاهی دانشجویان زبان و ادبیات فارسی از محتوای شعر مهدوی اجراء شد. در این عصر که به انکار عقاید شیعه می‌پردازند تازه کردن عقاید شیعی در شعر کهن فارسی ضروری به نظر می‌رسد. تقویت بنیه دینی و تفکر شیعه و ترویج فرهنگ انتظار از محاسن انجام این تحقیق است.

اعتقاد به امامت مهدی(عج) در شعر کهن فارسی

این موضوع حائز اهمیت است که آیا شاعران کهن سرا، اعتقادی بر امامت مهدی موعود(عج) داشته‌اند و اگر پاسخ مثبت است، آیا آنان مهدی موعود را شخص خاصی می‌دانند و یا شخصی نامعین و نوعی است.

ای گرامی بهشت مسجد نام   خلد خاصی ز روح جنت عام

شاه دیوارت، ای عمارت خیر   بن و بیخ کنشت کنده و دیر
از تو دین را نظام خواهد بود   در تو مهدی امام خواهد بود

(اوحدی: ۱۰۵)

امام زمان از دیدگاه اهل سنت

هنگام مراجعه به صحیحین می‌بینیم که بخاری و مسلم ده‌ها حدیث مجمل درباره امام مهدی علیه السلام نقل کرده و سایر علمای اهل سنت نیز این احادیث را به امام مهدی (عج) تفسیر کرده‌اند، چه آن که احادیث صحیحیه بسیاری در بقیه کتب صحاح و مسانید و مستدرکات وجود دارد که به راحتی اجمال موجود در آنها را حل کرده و مقصود را روشن ساخته است. افزون بر این می‌توان با قاطعیت ادعا کرد که یافتن احادیث صریح درباره امام مهدی علیه السلام در صحیحین امری کاملاً ممکن است؛ لیکن پیش از بیان این مهم باید به این مطلب اشاره داشته باشیم که مهدی عجل الله تعالی فرجه شریف حق و از فرزندان فاطمه است این نکته را چهار تن از علمای مورد اعتماد اهل سنت با صراحت کامل از صحیح مسلم نقل کرده‌اند، در حالی که هنگام مراجعه به چاپ‌های موجود و در دسترس از صحیح مسلم هیچ اثری از این حدیث مشاهده نمی‌شود. برای آگاهی بیشتر اسامی این افراد را ذکر می‌کنیم:

۱. ابن حجرهیمی (م ۹۷۵ ه. ق.)، در الصواعق المحرقة، باب یازدهم فصل اول، ص ۱۶۳.
۲. متقی هندی حنفی (م ۹۷۵ ه. ق.)؛ در کنز العمال، ج ۱۴: ۲۶۴، ح ۳۸۶۶۲.
۳. شیخ محمد علی صبان (م ۱۲۰۶ ه. ق.)؛ در اسعاف الراغبین: ۱۴۵.
۴. شیخ حسن عدوی حمزروی - مالکی (م ۱۳۳۰ ه. ق.)؛ در مشارق الانوار، ص ۱۱۲ (العمیدی، ۱۳۸۴: ۲۰۵).

شخصی یا نوعی بودن مهدی (عج)

پس به هر دوری ولیی قایست	تا قیامت آزمایش دایم است
هر که را خوی نکو باشد برست	هر کس کو شیشه دل باشد شکست
پس امام حی قایم آن ولیست	خواه از نسل عمر خواه از علیست

مهدی و هادی ویست ای راه جو	هم نهان و هم نشسته پیش رو
او چو نورست و خرد جبریل اوست	وان ولی کم از و قنديل اوست
وانک زین قنديل کم مشکات ماست	نور را در مرتبه ترتیب‌هاست
زانک هفصد پرده دارد نور حق	پرده‌های نوردان چندین طبق
از پس هر پرده قومی را مقام	صف صف اند این پرده هاشان تا امام
اهل صف آخرین از ضعف خویش	چشمشان طاقت ندارد نور بیش
وان صف پیش از ضعیفی بصر	تاب ندارد روشنایی بیشتر
روشنایی کو حیات اولست	رنج جان و فتنه این احوست
احولی‌ها اندک اندک کم شود	چون ز هفصد بگذرد او یم شود

(مولوی، دفتر دوم مثنوی، ابیات ۸۱۵ تا ۸۲۶)

تفاوت مکتب شیعه و اهل سنت درباره شخص یا نوعی بودن مهدی موعود(عج) یکی از اختلافات است، که آیا مهدی(عج) شخصیتی معین و شناخته شده است یا شخص نامعین و ناشناخته که با این نام و اوصاف خواهد آمد. بسیاری از علمای اهل سنت، مهدویت را (نوعی) دانسته‌اند و می‌گویند پس از این در آخرالزمان، در زمانی نامشخص فردی نا معین، از پدر و مادری ناشناخته با این نام و اوصاف متولد خواهد شد و انجام وظیفه خواهد کرد. اما شیعه امامیه و شماری از اهل سنت، مهدی(عج) را شخص یعنی فردی شناخته شده و معین می‌دانند و معتقدند او پیش از این متولد شده و هم اکنون به زندگی خود ادامه می‌دهد. معتقدان به شخصی بودن مهدویت، مصداق بشارت‌های رسول خدا(ص) درباره مهدی را همان مهدی موعود(عج)، فرزند امام حسن عسکری علیه السلام دانسته‌اند (کارگر، ۱۳۸۷: ۴۴). با توجه به این اختلاف، نظر مولوی بر این بوده که مهدی امام زنده و قائم از نسل هر کس که باشد (عمر یا علی(ع)) فرقی ندارد، بلکه مهم این است که انسان‌ها را به سوی نور الهی راهنمایی کند و این در منافات با عقاید شیعه است. امام حسین علیه السلام در روایتی می‌فرماید: «فی التاسع من ولدی سنه یوسف و سنه من موسی بن عمران علیها السلام و هو قائماً اهل البیت، یصلح الله تبارک و تعالی امره فی ليله واحده؛ نهمین فرزند از فرزندان من شباهت‌هایی به یوسف و

مفاهیم معطوف به انتظار در شهر کهن فارسی (با رویکرد روایی تمثیلی) ————— ۱۳۳

موسی بن عمران علیه السلام دارد. او قائم ما و اهل بیت است خداوند بلند مرتبه امر ظهور او را در یک شب اصلاح می‌نماید» (جمعی از محققان مرکز تخصصی مهدویت، ۱۳۸۲: ۴۵ و ۵۴). پیامبر اکرم صلی الله علیه وآله و سلم می‌فرماید: «المهدی رجل من ولدی؛ مهدی (عج) از فرزندان من است» و نیز می‌فرماید: «لولم یبق من الدنیا الا یوم واحد لطول الله ذلک الیوم حتی یبعث الله رجلاً من اهل بیتی اسمه اسمی و نیز المهدی من عترتی من ولد فاطمه» (جمعی از محققان مرکز تخصصی مهدویت، ۱۳۸۲: ۱۵۱) (کارگر، ۱۳۸۷: ۴۲).

طبقه‌بندی و تحلیل مباحث

در این پژوهش یک طبقه‌بندی از اشعار براساس مفاهیم آخرالزمانی ارائه می‌گردد که در جدول (۱) نشان داده شده است. شاعران دوره زمانی مورد بررسی، در اشعار خود پیرامون دوران پیش از ظهور، بیشتر به نشانه‌های ظهور و مسائل پیرامون غیبت پرداخته‌اند که این قضیه همسو با روایات است. در روایات شیعه و سنی مشاهده می‌شود هر جا در رابطه با دوران پیش از ظهور سخن به میان آمده غالباً به نشانه‌های ظهور و مسئله غیبت امام مهدی (عج) اشاره شده است و دلیل آن می‌تواند آماده‌سازی اذهان مردم پیش از وقوع این مسأله باشد، چنانچه این قضیه در اشعار شاعران کاملاً نمود پیدا می‌کند و نشان دهنده تأثیر گرفتن شاعران از آموزه‌های دینی است. در اشعار مربوط به دوران پس از ظهور نیز شعرا بیشتر به بیان و توصیف ویژگی‌های حاکم بر آن دوران پرداخته‌اند که این مورد نیز رابطه معناداری با روایات دارد و همسو با آن است.

جدول ۱. طبقه‌بندی اشعار براساس مفاهیم آخرالزمانی

دوره زمانی	مفاهیم آخرالزمانی
پیش از ظهور	دجال، خر دجال، غیبت امام (عج)
پس از ظهور	رشد عقلی مردم، ظهور دوستی و محبت در میان مردم، برقراری عدالت، مبارزه با ملحدان و پیروز شدن بر آنان و یک‌پارچه شدن مردم و اعتقاد به دین واحد، رجعت

نمونه اشعاری که بر مفاهیم پیش از ظهور اشاره دلالت می‌کند

اشعار پیرامون دجال و خر معروف او که سوار بر آن می‌آید و ادعای مهدویت می‌کند

گر مخالف خواهی ای مهدی درآ از آسمان	و موافق خواهی ای دجال یک ره سر برآر
	(سنایی: ۱۲۸)
به تأیید مهدی خصالی که تیغش	روان سوز دجال طغیان نماید
	(همان: ۱۳۰)
مهدی است شاه و عید سلاطین ز فتح او	خصم از غلامی آمده دجال اعورش
	(همان: ۲۲۵)
مهدی دجال کش، آدم شیطان شکن	موسی دریا شکاف، احمد جبریل دم
	(همان، ۲۶۱)
مهدی که بیند آتش شمشیرشاه گوید	دجال را توده خاکستری ندارم
	(همان: ۲۸۱)
خلوتی کز فقسازی خیمه مهدی شناس	زحمتی کز خلق بینی موکب دجال دان
	(همان: ۳۲۵)
چاه صفاهان مدان نشیمن دجال	مهبط مهدی شمر فنای صفاهان
	(همان: ۳۵۳)
ذات او مهدی است از مهد فلک زیر آمده	ظلم دجالی ز چاه اصفهان انگیخته
	(همان: ۳۹۶)
تو آدمی و همه دشمنان تو ابلیس	تو مهدی و همه حاسدان تو دجال
	(انوری: ۲۴۹)
عقل بینداخت قلم، شخص هنر ساخت به غم	کفر برانداخت علم، مهدی دجال بیا
	(اوحدی: ۱۷)
آن که بیرون زد ز مهد غیبت کبری قدم	بر سر دجال، مهدی وارکی خواهد رسید
	(محتشم کاشانی: ۵۴۱)

خسرو مهدی ظهور، کز نصفت گستری ریشه دجال ظلم کند از این خاکدان
(همان: ۳۱۷)

در دل دجال افکند انقلاب، از مهر او مهدی اقبال، از همت برون کاید زچاه
(همان: ۳۱۱)

دردا که دلم را تن بطل بکشت مهدی مرا به ظلم دجال بکشت
(عطار: ۱۹۲)

مهدی جهانی، تو که دجال حوادث از حال به حالی شده و ز خوی به خویی
(انوری: ۳۸۵)

تا بود پای ابلق مهدی کس نبوسد سمِ خَرِ دجال
(وحشی بافقی: ۱۷۱)

در شاهد مثال‌های فوق ظهور دجال یکی که از نشانه‌های ظهور برشمرده شده است و دجال با مهدی (عج) در تقابل و تضاد با یکدیگر قرار دارند. در روایات زیادی از (دابه) یا (دابه الارض) به عنوان یکی از نشانه‌ها یاد شده است و از جمله در خطبه امیرالمومنین علی (علیه السلام) که نزال بن سیره روایت کرده و طی آن صعصعه بن صوحان و اصغ بن بناته درباره دجال از امام علیه السلام سؤال می‌کنند و در ادامه حضرت از طأمه کبری یاد می‌کنند و آنگاه می‌فرمایند: «دابه از زمین نزدیک سرزمین صفا خارج می‌شود». چنان‌که شاعر نیز می‌گوید:

چاه صفاهان مدان نشیمن دجال مهبط مهدی شمر فنای صفاهان
(خاقانی: ۳۵۴)

در حدیثی از رسول خدا نقل شده که دجال از سیستان خروج خواهد کرد (شیخ صدوق، ۱۴۰۵ ه. ق، ج ۱/ صص ۲۵۱ و ۲۵۲؛ مجلسی، ۱۳۶۶، ج ۵۱، ص ۶۸ و ج ۵۲: ۲۷۶) چشم راست ندارد و چشم چپش در پیشانی است مانند ستاره سرخ، لفظ کافر در زیر آن نقش شده، بر خری سرخ رنگ سوار است، طی الارض به سرعت نماید، به هر چشمه که قدمش برسد آن چشمه بر زمین فرو رود اکثر تابعان او از اولاد زنا باشند و اصحاب طیلسان و یهودیان و آن ملعون طعام خورد و در بازارها گردد و به آواز بلندی که همه جا رسد «انا ربکم الاعلی» گوید

۱۳۶ فصل‌نامه تحقیقات تعلیمی و غنایی زبان و ادب فارسی دانشگاه آزاد اسلامی - واحد بوشهر - بهار ۱۳۹۴، (ش. پ: ۲۳)
بقیه الله در حوالی شام بر عقبه‌ای که آن را (فیق) خوانند در ساعت سیم در روز جمعه او را به
قتل آورد. در حدیثی آمده است: «هنگامی که غنایم قسطنطینه را تقسیم می‌کنند خبر خروج
دجال به حضرت و یارانش می‌رسد.» (مجلسی، ۱۳۶۶، ج ۵۲: ۱۹۳)

اشاره به غیبت امام (عج) در شعر فارسی

ز چاهی برده مهدی را به انجم ز خاکی کرده دیوی را به مردم
(نظامی، خمسه، خسرو و شیرین: ۸)

غیبت یکی از سنت‌های الهی است که در زندگی پیامبرانی همچون ادریس، نوح، صالح،
ابراهیم، یوسف، موسی، شعیب، الیاس، سلیمان، دانیال و عیسی علیهم السلام جریان یافته است
و هر یک از آن سفیران الهی به تناسب شرایط سال‌هایی را در غیبت بسر برده‌اند.
در روایات از غیبت حضرت مهدی (عج) نیز به عنوان یکی از سنت‌های پیامبران یاد شده
است و یکی از دلایل غیبت آن حضرت، اجراء شدن سنت انبیاء علیه السلام در زندگی
حضرت مهدی (عج) شمرده شده است (حائری پور، ۱۳۸۹: ۶۳).

نمونه اشعار روایی تمثیلی که بر مفاهیم پس از ظهور دلالت می‌کند

نشان دادن رشد عقلی مردم در عصر ظهور

در چار سوی ملامت به شاهراه نجات
همیشه منتظرم هدیه هدایت را
عنایت ازلی هم عنان عقلم باد
چهار یارِ پیمبر بسند راهبرم
و لیک مهدی در مهد نیست منتظرم
که از عنا برهاند به حشر درحشرم
(سنایی: ۲۰۳)

قصری که عرش کنگره اوست آسمان
مانا که بهر تاختن مرکبان عقل
از عقد انجمن، گهرافشان تازه کرد
مهدی به عالم آمد و میدان تازه کرد
(خاقانی: ۷۷۵)

احادیث بسیاری در کتب روایی شیعه و سنی وارد شده که اوضاع و احوال حاکم بر حیات

عمومی نوع بشر را در سطح بین‌المللی، تیره و نابسامان و اسفناک ترسیم می‌کند. زوال علم و معرفت و خرد ورزی و انتشار جهالت و تقلید یکی از آن نابسامانی هاست (کلینی، ۱۳۸۱. ق.، ج ۱، صص ۳۱-۳۶) (سید بن طاووس، ۱۳۶۸. ق.، صص ۱۵۷، ۱۰۵) (مجلسی، ۱۴۰۰. ق.، ج ۵۲، ص ۲۱۲ و ج ۵۳، صص ۱۴۱، ۱۴۰) (علیزاده، ۱۳۷۹. ش.، ص ۳۲) که پس از ظهور جای خود را به علم و خردورزی بی‌سابقه‌ای خواهد داد. «یکی از شرایط یک انقلاب و تحقق آن پذیرش مردمی و قابلیت آنان است، اگر مردم آن را نخواستند و شرایط فکری و روانی فراهم نباشد، آن قیام به سرانجام نمی‌رسد، قیام حضرت مهدی (عج) نیز این شرط را لازم دارد. مردم باید به حدی از رشد و آگاهی رسیده باشند که پذیرای حرکت اصلاحی و قیام بزرگ منجی عالم بشریت باشند. وجود این آمادگی از شرایط بسیار مهم برای ظهور مصلح موعود است، چرا که با وجود آن، حرکت اصلاحی حضرت به نتیجه خواهد رسید». (کارگر، ۱۳۸۷، ص ۳۷).

در روایتی از ابی عبدالله (ع) آمده است: «قال العلمُ سبعةٌ و عشرون حرفاً فجميع ما جاءت به الرسلُ حرفان فلم يعرف الناس حتى اليوم غير الحرفين فاذا قام اخراج الخمسه و العشرين حرفاً فبتها في الناس و ضم اليها الحرفين حتى يثبتها سبعة و عشرون حرفاً؛ علم بيست و هفت حرف است آنچه پیغمبران آورده‌اند دو حرف است و مردم هم تاکنون بیش از آن دو حرف ندانسته‌اند، پس موقعی که قائم ما قیام می‌کند بیست و پنج حرف دیگر را بیرون می‌آورد و آن را در میان مردم منتشر می‌سازد و آن دو حرف را هم به آن‌ها ضمیمه نموده تا آن‌که بیست و هفت حرف خواهد شد.» (مجلسی، ج ۵۲؛ ۳۳۶، باب ۲۷)، (جمعی از محققان مرکز تخصصی مهدویت، ۱۳۸۲، ص ۴۲)، (حائری‌پور، ۱۳۸۹، ص ۱۷۷). امام باقر علیه‌السلام نیز در روایتی می‌فرماید: «و تؤتون الحکمه فی زمانه حتی ان المراه لتقضى فی بيتها بكتاب الله تعالى سئنه رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم؛ در روزگار حضرت مهدی (عج) به اندازه‌ای به شما حکمت و فهم داده خواهد شد که یک زن در خانه‌اش بر طبق کتاب خدا و سنت پیامبر (ص) قضاوت می‌کند» (جمعی از محققان مرکز تخصصی مهدویت، ۱۳۸۲، ص ۱۷۷) و نیز فرمود: «اذا قام قائمنا وضع يده على رؤوس العباد فجمع به عقولهم و اكمل به اخلاقهم؛ هنگامی که قائم قیام کند، دست خود را بر سر مردم می‌گذارد و قوای فکری مردمان را تمرکز دهد و اخلاق آنان را تکامل بخشد.» (جمعی از محققان مرکز تخصصی مهدویت، ۱۳۸۲، ص ۱۷۸) و

۱۳۸ فصل‌نامه تحقیقات تعلیمی و غنایی زبان و ادب فارسی دانشگاه آزاد اسلامی - واحد بوشهر - بهار ۱۳۹۴، (ش. پ: ۲۳)
نیز (کارگر، ۱۳۸۷، ص ۴۷)، (حائری پور، ۱۳۸۹، ص ۱۷۰) براساس این روایات عقول و افکار مردم متمرکز و شکوفا شده و اخلاق آنان کامل می‌گردد. یعنی آن حضرت با نفوذ در دل و جان و عقل مردم و هدایت خود آنان را راهنمایی می‌کند، در عصر ظهور امام زمان (عج) نیز تمام موانع و آفت‌های رشد و تعالی عقلانی انسان‌ها را از بین می‌برد و عقول آنان به حد بالایی از شکوفایی و رشد نایل می‌گردد. در اینجا حضرت مهدی (عج) ادامه دهنده راه پیامبران و تکمیل کننده برنامه‌های آنان است. این موضوع از مهم‌ترین برنامه‌ها و اقدام‌های امام علیه السلام است. او از حقایق گسترده و جهانی برای بشریت پرده برمی‌دارد و مردمان را به دانش‌های یقینی و درست هدایت می‌کند و شناختی ناب و خالص به ارمغان می‌آورد. این شناخت‌ها، همه در روزگار رستاخیز امام مهدی (عج) تحقق می‌یابد و نقطه‌های ابهام و تردید و سرگردانی محوی می‌شود و انسان به راه‌ها و روش‌های متعالی‌تر و بالاتری دست می‌یابد و شیوه‌های بهتری را در پیش می‌گیرد. بدین سان هر روز او و هر گام او در همه مسائل حیات و ابعاد زندگی، گامی به پیش است و واپس‌گرایی و تکرار در آن راه ندارد و بدین گونه اهریمن جهل و نادانی و فساد طغیان، به سرپنجه توانای خداوند، از زندگی انسان بیرون رانده می‌شود و جای آن را آگاهی، دانایی، روشنی و نور فرا می‌گیرد. چنان‌که در روایتی آمده است: «یملأ الارض عدلاً و قسطاً و نوراً و برهاناً» (ابی منصور احمد بن علی بن ابی طالب، ۱۴۱۳، ج ۲، ص ۲۹۱). بدین سان به دست امام زمان (عج) و با اذن و قدرت الهی، همه جوامع و انسان‌ها، از تاریکی نادانی، ظلم و فساد به روشنایی نور، دانایی، تقوا و اخلاق فاضله رهنمون می‌گردند براین اساس دولت امام مهدی (عج)، تأمین معنویت و عدالت را برعهده دارد تا جامعه به سمت تعالی و تکامل، تعادل و پیشرفت سوق داده شود (کارگر، ۱۳۸۷، صص ۴۷ تا ۵۰).

اشاره به ظهور دوستی و محبت در میان مردم پس از ظهور

افکنند نرم خوبیِ خوبت دوستی در میان شیر و غزال

(وحشی بافقی: ۱۷۰)

امام علی علیه السلام می‌فرمایند: «یملک المهدی مشارق الارض و مغاربها و ترعی الشاه و الذئب فی مکان واحد و یلعب الصبیان بالحيات و العقارب و لاتضرهم شیء من الارض؛

مهدی علیه السلام برمشارق و مغارب زمین مسلط می‌گردد، گوسفند و گرگ درکنار هم زندگی می‌کنند و کودکان با مارها و عقرب‌ها بازی می‌کنند و هیچ آسیبی به آنان نمی‌رسد (جمعی از محققان مرکز تخصصی مهدویت، ۱۳۸۲، ص ۴۰ و ۴۲ ص ۴۳ و ۱۷۷). «با شناخت و بینش درست نسبت به اهداف و فلسفه قیام امام مهدی (عج) نه تنها انسان را ترس فرا نمی‌گیرد بلکه از آن استقبال کرده و از آن راضی و مسرور خواهد شد. این موضوع در روایات مختلفی آمده است: «یرضی عنه ساکن السماء و ساکن الارض...؛ ساکنان آسمان و زمین از او خشنودند» و «یتمنی الاحیاء الاموات مما صنع الله عزوجل باهل الارض من الخیر؛ زندگان آرزو می‌کنند ای کاش مردگان می‌دیدند که آنچه خداوند از خیر و خوبی برای مردم انجام داده است.» مردم به مهدی (عج) مهر می‌ورزند و به سویش پناه می‌برند آن چنان که زنبورهای عسل به سوی ملکه خود پناه می‌برند (یاوی الی المهدی امته کما تأوی النحل الی یعسوبها) عدالت را در پهنه گیتی می‌گسترانند و صفا و صمیمیت صدر اسلام را به آنان باز می‌گرداند. البته وحشت و بیم برای گروه باطل است آن هم در صورتی که ایمان نیاورند و یا عمل خیری انجام ندهند و بر ظلم و فسادگری خود پافشاری کنند که مشمول خشم و قهر حضرت خواهند شد.» (کارگر، ۱۳۸۷، ص ۳۳) (حائری پور، ۱۳۸۹: ۱۷۱).

نشان دادن عدالت امام (عج)

داور مهدی سیاست، مهدی امت پناه	رستم حیدر کفایت، حیدر امت لوا
	(خاقانی: ۲۰)
شروان و بای ظلم گرفته است و قحط عدل	انصاف تاج بخش کیان میزبان ماست
عادل، همام دولت و دین مرزبان ملک	کز عدل، او مبشر مهدی زمان ماست
	(همان: ۷۹)
بلقیس بانوان و سلیمان شه اختسان	کز عدل و دین مبشر مهدی زمان اوست
	(همان: ۷۳)
کیخسرو رستم کمان، جمشید اسکندر مکان	چون مهدی آخر زمان، عدل هویدا داشته
	(همان: ۳۸۳)

۱۴۰ فصل‌نامه تحقیقات تعلیمی و غنایی زبان و ادب فارسی دانشگاه آزاد اسلامی - واحد بوشهر - بهار ۱۳۹۴، (ش. پ: ۲۳)
مفخر اول البشر، مهدی آخرالزمان وحی به جانش آمده، آیت عدل گستری
(همان: ۴۲۳)

عدلش از مهدی نشان برخاستی ظلم دجال از جهان برخواستی
(همان: ۴۹۴)

گر دهد در دیار آب و هوا مهدی عدل تو قرار امور
جوشن کینه برکشد ماهی کمر حمله بگسلد زنبور
(انوری: ۲۱۷)

هر کجا حاشیه مهدی عدل تو رسید کشتگان را دیت از گرگ بخواهند اغنام
(همان: ۲۷۳)

چون نزول عیسی اندر عهد ما ناممکن است عدل غازان است ما را همچو مهدی منتظر
(سیف فرغانی: ۱۰۲)

اکمی عادل همی باید که دندان برکند باد لطفش وانشاندی آتش این ظلم را
مار ظلم این عقارب را به یک افسون عدل آمدی جمشید و مهدی تا شدی سرکوفته
خاک را گر آب دادی ایزد از جیحون عدل مار ضحاکان ظلم از گرز افریدون عدل
(همان: ۱۴۰)

تو سایه یزدانی و بی حکم توکس را از سایه خورشید نه رنگی و نه بویی
مهدی جهانی تو که دجال حوادث از حال به حالی شده و زخوی به خوبی
جز در جهت باره عدل تو نیفتد هر کس که اشارت کند امروز به سویی
جز رحمت و انصاف تو هم خانه نیابند هر صادر و وارد که درآیند به کویی
(انوری: ۳۸۵)

مهدی و مهتدی تویی رحمت ایزدی تویی روی زمین گرفته‌ای داد زمانه داده‌ای
(مولوی، دیوان شمس، غزل ۲۴۶۶)

حدیث از پیامبر اکرم(ص) است که می‌فرماید: «تملاء الارض ظلماً و جوراً فبقوم رجل و من عترتی فیملأ و ها قسطاً و عدلاً یملک سبعاً أو تسعاً؛ زمین پر از ظلم و ستم گردد پس

مردی از عترت من قیام کند و آن را پر عدل و داد گرداند و هفت یا نه سال سلطنت نماید.» (جمعی از محققان مرکز تخصصی مهدویت، ۱۳۸۲، صص ۳۸ - ۳۹)، چگونگی تحقق عدالت در عصر ظهور نیز بخشی بسیار مهم و در خور توجه است حضرت مهدی (عج) با ابزار و شیوه‌های مختلفی عدالت فراگیر را محقق می‌سازد.

قرآن از این ابزار سخن می‌گوید: اولین اقدام و راه تمامی پیامبران برای ایجاد قسط و عدل روشنگری است. (لقد ارسلنا بالبینات) امام مهدی (عج) نیز با اقدامات گسترده فرهنگی و تربیتی، به رشد فکری و اخلاقی جامعه دست می‌زند و جامعه مرده را احیاء می‌کند. آن گاه قرآن با توجه به اهمیت قانون عدل، از کتاب و میزان سخن به میان می‌آورد: «انزلنا معهم الكتاب و المیزان» حضرت مهدی (عج) به کمک آموزه‌های متعالی قرآن و دستورات عدالت محور اسلام به اداره حکومت جهانی می‌پردازد و با قوانین و سیره عادلانه جهان را آکنده از عدل و داد می‌کند و در مرحله سوم از قدرت سلاح و نیروی نظامی با تعبیر «و انزلنا الحديد فیه بأس شدید» (حدید، ۲۵) یاد کرده است. اما در این مرحله با شدت به تمام ستمگران و بیدادگران می‌پردازد و ریشه ظلم و ستم را بر می‌اندازد. امام باقر علیه السلام با توجه به اهمیت سه عنصر فوق برای ایجاد عدالت می‌فرماید: «امامی که قرآن، دانش و سلاح نزد اوست، از ماست.» در این روایت، از اجرای عدالت بحث شده است، زیرا پیشوایی می‌تواند به طور کامل قسط و عدل را در جامعه اجراء و جامعه را به سوی کمال رهبری کند که سه نیروی دانش، قانون و قدرت را داشته باشد.

نمایش مبارزه با ملحدان و پیروز شدن بر آنان و یک پارچه شدن مردم و اعتقاد به دین

واحد

بسته عدو را دست پس، چون ملحد ملعون خس

کش کرد مهدی در قفس و آویختش در مهدیه

(منوچهری: ۱۰۲)

درگیری بین حق و باطل، ایمان و کفر، یک ضرورت است چون حقیقت ایمان حرکت و رویش و خصلت کفر ایستادگی و واماندگی است. قال الله تعالی: «فاذا فریقان یختصمون

۱۴۲ فصل‌نامه تحقیقات تعلیمی و غنایی زبان و ادب فارسی دانشگاه آزاد اسلامی - واحد بوشهر - بهار ۱۳۹۴، (ش. پ: ۲۳)

(نمل، ۴۵)». امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «فوالله ليرفع عن الملل و الاديان الختلاف و يكون الدين كله واحداً؛ به خدا سوگند که امام مهدی علیه السلام از میان ملت‌ها و ادیان اختلاف را برمی‌دارد و دین همگان یکی شود» (جمعی از محققان مرکز تخصصی مهدویت، ۱۳۸۲، ص ۴۰ و ۷۷). محتوای این بیت از منوچهری را می‌توان در آیات قرآن نیز جستجو کرد. آیات متعددی که دلالت بر پیروزی و فلاح و غلبه سپاه خداوند دارد. این آیات علاوه بر آن‌که بر استقرار دین خدا در سراسر زمین و آینده درخشان عالم دلالت دارند، بر حسب معتبرترین مدارک و تفاسیر و احادیث به تحول بی‌سابقه و بی‌نظیر و انقلابی که به رهبری و قیام حضرت مهدی (عج) انجام خواهد گرفت تفسیر شده‌اند آیاتی مانند: «فان حزب الله هم الغالبون (مائده ۵۶)»، «انهم لهم المنصرون (صافات، ۷۲)»، «و یرید الله و ان بحق الحق بکلماته (انفال، ۷)»، «لینظره علی الدین کله (فتح، ۲۸)» و «نرید ان نمن علی الذین استضعفوا فی الارض (قصص، آیه ۵)»

سیمای حضرت عیسی (ع) و امام عصر (رجعت)

از کشتگان زنده از آن سو هزار مشهد
وز ساکنان مرده زین سو هزار مشعر
آن قبه مکارم وین قبله معالی
آن فرضه معلی، وین روضه منور
در قبه مهد مهدی، با قبله عهد عیسی
در فرضه روض جنت، در روضه حوض کوثر
ذات المعاد خرم، خیر البلاد عالم
بیت الحرام ثانی، دار السلام اصغر
(خاقانی: ۱۸۸)

مهدی دین بود لیکن چون مسیح
بر دل بیمارم او بخشود و بس
(همان: ۲۰۸)

مهد مسیح از فلک آور به زیر!
رایت مهدی به فلک زن دلیر!
(جامی: ۱۲۱)

چون نزول عیسی اندر عهد ما ناممکن است
عدل غازان است ما را همچو مهدی منتظر
(سیف فرغانی: ۱۰۲)

مسیح عقل می گوید که چون من خر سواری را

به نزد مهدی چون تو سزد لشگر فرستادن

(سیف فرغانی : ۲۸)

معنا و مفهوم رجعت

یکی از حوادث مهم هنگام ظهور، موضوع رجعت و بازگشت نیکان و بدان به دنیاست. رجعت در لغت به معنی بازگشت است و در فرهنگ دینی مقصود از آن عبارت است از بازگشت حجت‌های الهی و امامان معصوم علیه السلام و گروهی از مومنان خالص و کفار و منافقان به عالم دنیا. یعنی ایشان به امر خداوند بار دیگر زنده می‌شوند و به دنیا باز می‌گردند.

رجعت در قرآن و روایات

در آیات متعددی از قرآن، آشکارا جریان بازگشت افرادی به دنیا مطرح شده است. خداوند در آیه ۵۶ سوره بقره می‌فرماید: «ثم بعثناکم من بعد موتکم لعلکم تشکرون؛ آنگاه شما را پس از مرگتان برانگیختم تا شاید سپاسگزار باشید». و نیز در آیه ۸۶ سوره نمل می‌فرماید: «و یوم نحشر من کل امه فوجاً ممن یکذب بایاتنا فهم یوزعون؛ روزی که از هر امتی گروهی را بر می‌انگیزیم از آن‌ها که آیات ما را تکذیب می‌کردند پس آن‌ها باز داشته می‌شوند».

«طبرسی در تفسیر مجمع البیان نوشته است که براساس روایات بسیار از اهل بیت علیه السلام این آیه مربوط به گروهی از شیعیان حضرت مهدی (عج) و نیز عده‌ای از دشمنان آن حضرت است که در دوران ظهور او به دنیا باز می‌گردند» (حائری‌پور، ۱۳۸۹، صص ۱۹۴ تا ۱۹۷). در صحیح مسلم به اسناد خود از جابر بن عبدالله این‌گونه حکایت می‌کند: «از پیامبر خدا (ص) شنیدم که فرمود: «گروهی از امت من پیوسته در راه حق جهاد خواهند کرد و فاتح خواهند شد تا روز قیامت؛ سپس فرمود: آنگاه عیسی بن مریم علیه السلام فرود خواهد آمد و امیر و پیشوای این گروه به وی می‌گوید: بیا برای ما نماز بگذار، او جواب خواهد داد: خیر، برخی از شما بر برخی دیگر امیراند و این به جهت بزرگداشت و تکریم امت اسلامی است».

نتایج

با توجه به تحقیق پیش رو در می‌یابیم:

۱. به وسیله این تحقیق مشخص که برخی شاعران مانند مولوی به این که مهدی(عج) از فرزندان فاطمه و علی است معتقد نیستند بلکه به نفس عمل توجه دارند که همان هدایت و ظلم ستیزی است.
۲. برخی شاعران به رجعت و بازگشت صالحان اشاره دارند که حضرت عیسی(ع) نیز یکی از رجعت کنندگان و یاری گران امام عصر(عج) است. پس رابطه بین مهدی(عج) و حضرت عیسی(ع) در شعر فارسی بر پایه این اعتقاد است.
۳. عقاید شاعران کهن فارسی بر اساس آیات و روایات مشترک میان اهل سنت و شیعه است و مورد تأیید علمای هر دو قشر است و سیمای تصویر شده از موعود در شعر فارسی در محدوده زمانی مورد بحث کم اختلاف است.
۴. شاعران دقیقاً با بهره‌گیری از اطلاعات خود از آیات و روایات به یک یا چند ویژگی و مشخصه از موعود اشاره می‌کنند که همگی ریشه روایی و دینی دارند.
۵. اشارات شاعران با عقاید شیعه امامیه نیز مطابقت دارد.
۶. در شعر این شعرا به مسائلی از قبیل: انتظار، ظهور، غیبت، فلسفه غیبت، نشانه‌های ظهور، آخرالزمان، گسترش عدل و داد و مبارزه با ظلم ... که مرتبط با بحث موعود می‌باشند پرداخته شده است.
۷. دیدگاه غالب در مسأله موعود در شعر این شعرا جنبه عقلانی و مبتنی بر احادیث و آیات قرآنی می‌باشد.

منابع و مأخذ

۱. قرآن کریم.
۲. ابی منصور احمد بن علی بن ابی طالب، الاحتجاج، (۱۴۱۳)، تحقیق: سید محمد باقر موسوی، تهران.
۳. انوری، محمد بن محمد، (۱۳۷۶)، دیوان انوری، با مقدمه سعید نفیسی، به اهتمام پرویز بابایی، تهران: نگاه.
۴. اوحدی اصفهانی معروف به مراغی، (۱۳۴۰)، دیوان کلیات اوحدی منطق العشاق و جام جم، با تصحیح

- و مقابله و مقدمه سعید نفیسی، تهران: امیرکبیر.
۵. آقاخان بیژنی، محمود، صادقی، اسماعیل و صفری، جهانگیر، (۱۳۹۳)، تحلیل چند مؤلفه پایداری در آثار شاعران پایداری، نشریه ادبیات پایداری کرمان، سال ششم شماره دهم.
  ۶. بافقی، وحشی، (۱۳۸۷)، کمال الدین، دیوان اشعار، به اهتمام پرویز بابایی، تهران: بی نا
  ۷. -----، (۱۳۷۴)، کلیات دیوان، تنظیم و تحشیه حسن مخابر، تهران: نامک.
  ۸. بهروز لک، غلامرضا، (۱۳۸۲)، مهدویت و زندگی سیاسی معاصر اسلامی، انتظار موعود فصلنامه علمی - تخصصی ویژه امام مهدی (عج)، شماره دهم، ص ۱۴۹.
  ۹. جامی، نورالدین عبدالرحمن، (۱۳۷۶)، گزیده هفت اورنگ، تلخیص، مقدمه و شرح کرامت الله تفنگدار، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
  ۱۰. جمعی از نویسندگان مرکز تخصصی مهدویت، نینوا و انتظار تأملی نو، (۱۳۸۲)، تهران: بنیاد فرهنگی مهدی موعود (عج).
  ۱۱. جندقی، بهروز، (۱۳۸۲)، مهدویت از دیدگاه دین پژوهان و اسلام شناسان غربی، جندقی، بهروز، انتظار موعود فصلنامه علمی - تخصصی ویژه امام مهدی (عج)، شماره دهم، ص ۱۲۵.
  ۱۲. حائری پور، محمد مهدی، (۱۳۸۹)، نگین آفرینش، تهران: بنیاد فرهنگی مهدی موعود مرکز مهدویت.
  ۱۳. خاقانی شروانی، افضل الدین بدیل بن علی، (۱۳۷۳)، دیوان خاقانی شروانی، به کوشش ضیاء الدین سجادی، تهران: زوار، چ چهارم.
  ۱۴. خسرو پناه، عبدالحسین، (۱۳۸۲)، رویکردهای جدید کلامی در حکومت مصلح، انتظار موعود فصلنامه علمی - تخصصی ویژه امام مهدی (عج)، شماره دهم، ص ۷۳.
  ۱۵. خسروی، کبری، چراغیوش، حسین و بابائی، (۱۳۹۲)، حدیث، بررسی تطبیقی سیمای امام مهدی (عج) در شعر معاصر فارسی و عربی (مطالعه مورد پژوهانه: اشعار سید رضا موسوی هندی، شیخ محسن ابوالحب، سلمان هراتی و قیصر امین پور)، فصلنامه علمی پژوهشی کاوشنامه ادبیات تطبیقی، سال سوم، شماره ۱۱.
  ۱۶. دامغانی، منوچهری، (۱۳۸۵)، دیوان اشعار، به اهتمام سید محمد دبیر سیاقی، تهران: زوار.
  ۱۷. دهخدا، علی اکبر، فرهنگ لغت فارسی، موسسه دهخدا.
  ۱۸. رازی، کلینی، (۱۳۸۱)، اصول کافی، تحقیق: علی اکبر الغفاری، دارالکتب الاسلامیه، چ دوم، تهران.
  ۱۹. سنایی، (۱۳۷۹)، دیوان اشعار، مقدمه بدیع الزمان فروزانفر، به اهتمام پرویز بابایی، تهران: نگاه.
  ۲۰. سید بن طاووس ابوالقاسم علی بن موسی الحلی، (۱۳۶۸ هـ.ق)، ملاحم والفتن، نجف: المطبعة الحیدریه.
  ۲۱. شیخ صدوق، (۱۴۰۵ هـ.ق)، اکمال الدین و تمام النعمه، موسسه نشر اسلام: ایران.
  ۲۲. صادقی، اسماعیل، موسوی، سید کاظم و آقاخان بیژنی، محمود، (۱۳۹۳)، بررسی نوستالژی آرمانشهر

- ۱۴۶ فصل‌نامه تحقیقات تعلیمی و غنایی زبان و ادب فارسی دانشگاه آزاد اسلامی - واحد بوشهر - بهار ۱۳۹۴، (ش. پ: ۲۳) در اشعار شاعران معاصر، پژوهش‌نامه ادب غنایی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، سال دوازدهم شماره ۲۲.
۲۳. عطار، فریدالدین، (۱۳۸۶)، نیشابوری، مختار نامه مجموعه رباعیات، تصحیح و مقدمه از محمد رضا شفیعی کدکنی، تهران: سخن.
۲۴. علی بن ابیطالب (ع)، (بی تا)، نهج البلاغه، سید رضی، تهران: بی نا.
۲۵. علیزاده، مهدی، (۱۳۷۹)، نشانه‌های یار و چکامه انتظار، انتشارات مسجد مقدس جمکران.
۲۶. العمیدی، سیدناثر هاشم، (۱۳۸۴)، در انتظار ققنوس کاوشی در قلمرو موعود شناسی و مهدی باوری، ترجمه و تحقیق: مهدی علیزاده، قم: مرکز انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، چ چهارم.
۲۷. فرغانی، سیف، (۱۳۶۴)، دیوان اشعار، ذبیح‌الله صفا، چاپ دانشگاه تهران.
۲۸. قیوم زاده، محمود، (۱۳۹۳)، سیمای منتظر و حکمت انتظار در اشعار عرفانی امام خمینی (ره)، فصل‌نامه علمی پژوهشی پژوهش‌های اعتقادی - کلامی، سال ۴، شماره ۱۳.
۲۹. کارگر، رحیم، (۱۳۸۷)، مهدویت (پیش از ظهور)، قم: دفتر نشر معارف، چ دوم.
۳۰. ----- (۱۳۸۷)، مهدویت (دوران ظهور)، قم: دفتر نشر معارف، چ دهم.
۳۱. کاشانی، محتشم، (۱۳۸۵)، دیوان اشعار، با مقدمه و تصحیح اکبر بهداروند، تهران: نگاه، چ سوم.
۳۲. مجلسی، محمدتقی، (۱۳۶۶)، بحار الانوار الجامعه الدرر أخبار الائمه الاطهار، المكتبه الاسلامیه: تهران.
۳۳. معجم المفهرس لالفاظ الحدیث النبوی، (۱۹۶۷ میلادی)، به اهتمام: ای.جی. ونسینگ و جی. پی. منسینگ، نشر بریل لندن.
۳۴. منوچهری، (بی تا)، دیوان منوچهری دامغانی، به اهتمام محمد دبیر سیاقی، تهران: زوار.
۳۵. مولوی، جلال‌الدین محمد بلخی، (۱۳۸۶)، کلیات دیوان شمس، مصحح بدیع الزمان فروزانفر، تهران: نشر بهزاد.
۳۶. ----- (۱۳۸۶)، مثنوی معنوی، تصحیح: رینولد نیکلسون، تهران: ققنوس.
۳۷. نظامی گنجوی، (۱۳۷۷)، الیاس بن یوسف، دیوان اشعار، تصحیح برات زنجانی، تهران: دانشگاه تهران.